

ADALET VE HUKUK DEVLETİ

*Yrd. Doç. Dr. Gülriz UYGUR**

“Adalet ve Hukuk Devleti” başlığının, her ikisi arasında kurulabilecek doğrudan ilişkiler yanında, dolaylı ilişkileri de içerdiği belirtilebilir. Bu kısa yazıda, adaletin gereği veya uzantısı olarak hukuk devletini serimlemenin mümkün olup olmadığı üzerinde durulacaktır. Adalet ve hukuk devleti arasında bu tür doğrudan bir ilişkinin olup olmadığı ortaya konmaya çalışılırken de, her iki terime ilişkin farklı anlayışlardan hareket edilecektir.

A Theory of Justice başlıklı ünlü eserinde *John Rawls*, şekli adalet, yani kamusal kuralların düzenli ve tarafsız yönetiminin, hukuk sistemine uygulanınca hukuk devletine dönüştüğünü belirtmektedir¹. *Rawls*'un belirtilen ifadesinden hareket edilince, hukuk devletinin şekli adaletin bir gereği olduğunu belirtmek mümkün olduğu gibi, şekli adalet ile hukuk devletinin aynılığından söz etmek dahi mümkündür. Ancak bu tür bir iddianın yerinde olup olmadığını belirlemek için, öncelikle, şekli adalet üzerinde durmak gerekmektedir.

Adaletle ilgili çeşitli ayrımlardan söz etmek mümkündür. Bunlardan biri olarak da, maddi ve şekli adalet ayrımı belirtilebilir. Maddi veya içerikli adalet, belirli temel ilkelerin yerine getirilmesini talep eden adalet olarak tanımlanabilir. Bu temel ilkelerin neler olduğu konusunda farklı görüşler olmasına rağmen, günümüzde maddi adalet anlayışları, genellikle, insan haklarının korunmasını ve sosyal adaletle ilgili düzenlemelerin yapılmasını gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle, maddi adaletin ilkeleri, insan hakları ve

* A.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, 1994, s.235.

sosyal adaletle ilgili ilkeler olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bu tür bir adalet anlayışı olarak, *Rawls*'un adalet anlayışını görmek mümkündür².

Maddi adalet anlayışları-hukuk ilişkisine bakıldığında, bu tür adaletin, başta anayasa olmak üzere pozitif hukuk kurallarının, adaletin ilkelerine uygun olması gerekliliğini talep ettiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle maddi adalet, hukuk kurallarının içeriğinin adaletin gereklerine uygun olup olmadığıyla ilgilidir. Şekli adalet ise hukuk kurallarının kendileriyle değil, bu kuralların uygulanmasıyla ilgili adalettir. Böylece hukuk-adalet ilişkisiyle ilgili iki farklı adalet sözkonusudur; hukuk kurallarının içeriğiyle ilgili maddi adalet ve hukuk kurallarının uygulanmasıyla ilgili şekli adalet³.

Maddi adalet ve şekli adalete ilişkin bu tür tanımları, *Tom Campbell*'ın görüşlerinde görmek de olanaklıdır. Campbell'a göre, maddi adalet, ahlakilik veya politika ile ilişkilendirilirken, şekli adalet hukukla ilişkilendirilmektedir. Şekli adalet, mevcut kurallara uygun şekilde muamele etme olarak ve maddi adalet de, kuralların içeriğini değerlendirmekle ilgili adalet olarak tanımlanmaktadır⁴.

Maddi ve şekli adalet birbiriyle ilişkili oldukları gibi, aralarında farklılık da bulunmaktadır. Her şeyden önce, her iki adaletin anlamları ve bununla da ilişkili olarak ilkeleri birbirinden farklıdır. Ayrıca, adil veya adil olmayan kuralların, adil veya adaletsiz uygulamasının da söz konusu olabileceği belirtilebilir⁵; yani, kuralın adil olup olmamasının, uygulamasının adil olup olmamasından farklı olduğu belirtilebilir. Bu anlamda, her iki adalet arasında kurulabilecek ilişkinin de rastlantısal olabileceği iddia edilebilir. Ancak, her iki adaletin, sonucun adil olup olmaması anlamında birbiriyle ilişkili olduğu ileri sürülebilir. Maddi adalet olmaksızın, şekli adaletin bir anlam ifade etmeyeceği ortadadır. Örneğin, adil olmayan bir kuralın, adil bir şekilde uygulanmasının anlamlı olmayacağı belirtilebilir. Öte yandan, maddi adalet de şekli adaleti gerektirmektedir. Burada da adil bir kuralın, adil olmayan uygulamasının yol açabileceği adaletsizlikler söz konusudur. Diğer bir ifadeyle adil bir sonuç için, hem maddi adaletin hem de şekli adaletin gerekli olduğu belirtilebilir.

² *Rawls*, adalet anlayışıyla ünlü bir siyaset teorisyenidir. *Rawls*'un adalet anlayışını oluşturan başlıca iki ilke söz konusudur. Bu ilkelerden birincisi, temel hak ve özgürlüklerin korunmasını gerektirirken, ikinci adalet ilkesi ise sosyal adaletle ilgili düzenlemelerin yapılmasını gerektirmektedir.

³ *Rawls*'ta benzer tanım için bkz. Gülriz Özkök, "İnsan Hakları Bakımından Adalet Teorileri: John Rawls", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, İstanbul Barosu Yayını, İstanbul 2002, s.36-37.

⁴ Tom Campbell, *Justice*, Humanities Press, Atlantic Highlands 1988, s.23.

⁵ David Lyons, *Ethics and the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s.194.

Şekli adalet, genellikle, *David Lyons*'un da belirttiği gibi, hukuka uymakla özdeşleştirilmektedir⁶. Diğer bir ifadeyle, şekli adalet, hukuka uygun davranışla aynı anlama gelmekte, “kanun, kanun olduğu için adildir” düşüncesine dayanmaktadır⁷. Öte yandan, şekli adalet sadece hukuka bağlılık anlamına gelmemekte, hukukun uygulanması ve kamu görevlilerinin davranışıyla ilgili gereklilikleri de içermektedir⁸. Nitekim, *Rawls*'un da belirttiği gibi, şekli adalet çerçevesinde adil olmayan eylem, hukuk sistemindeki yetkililerin, örneğin yargıçların, doğru kuralı uygulamamaları veya kuralı yanlış yorumlamaları durumunda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yargısal süreçte, ayrımcılığa kadar varan ön yargılar da adil olmamaya ilgilidir⁹. Bu son noktadan hareket edildiğinde, şekli adaletin belirli gereklerinin bulunduğu ileri sürülebilir.

Lyons, H.L.A. Hart'ın düşüncelerini izleyerek şekli adaletin gereklerini belirtmektedir. Bunlar, benzer durumlarda benzer şekilde ve farklı durumlarda farklı şekilde davranma, kurala göre işlem yapma ve kuralların davalara tarafsız bir şekilde uygulanması, yani tarafsızlıktır¹⁰. Öte yandan, belirtilen gerekler veya ilkelere yenilerini de eklemek mümkündür. Bunun için de, getirilecek ilke veya gereklerin, şekli adaletin amacıyla veya tanımıyla ilişkilendirilmesi gerekir. Diğer bir ifadeyle, şekli adaletin amacı hukuk kurallarının uygulanmasıyla ilgili adaleti sağlamak ise, şekli adaletle ilgili getirilecek ilkelerin de, bu amaçla ilişkili olması veya bu amaca hizmet etmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, örneğin hukuk kurallarının anlamının açık ve belirli olması gerekliliği, hukuk kurallarının tam ve doğru bir şekilde uygulanmasıyla, dolayısıyla da şekli adaletle ilgili bir başka gereklilik olarak belirtilebilir.

Şekli adaletin bir gereği olarak hukuk devletini belirlemenin mümkün olup olmadığını ortaya koyabilmek veya, *Rawls*'un belirttiği gibi, şekli adaletin hukuk devletine dönüşmesinden söz edebilmek için, şekli adaletin ardından, hukuk devletinin anlamını da belirtmek gerekmektedir. Bilindiği gibi, hukuk devletiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler, en başta, hukuk kavramından anlaşılan şeye göre değişmektedir.

Geleneksel olarak, hukuka ilişkin, iki farklı anlayış söz konusudur. İlk olarak, hukuk, yetkili organlar tarafından çıkarılmış bulunan kurallar bütünü

⁶ David Lyons, “On Formal Justice”, *Cornell Law Review*, Vol.58, June 1973, s.833-861, s.834.

⁷ *Selahattin Keyman*, şekli adaleti hukuki pozitivizmin adaleti olarak değerlendirmektedir. *Keyman*'a göre, pozitivistler şekli adaleti pozitif hukukun tam ve eşit uygulanması olarak tanımlamaktadırlar. Bkz. *Selahattin Keyman, Hukuka Giriş ve Metodoloji*, Doruk Kitabevi, Ankara 1981, s.61-64.

⁸ Lyons, 1973, s.836.

⁹ Rawls, a.g.e., s.235.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.Lyons, 1973, s.848 v.d.; H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford University Press, Oxford, 1997, s.157 v.d.

olarak tanımlanmaktadır. İkinci olarak ise, adil olan ve adil olduğu için itaat edilen hukuk olarak tanımlanmaktadır. Her iki hukuk kavramı, farklı hukuk devleti anlayışıyla ilişkilidir. Önceden ilan edilmiş ve belirlenmiş kurallarla siyasi iktidarın bağlı olması anlamındaki hukuk devleti, birinci anlamdaki hukukla ilişkilidir. İyi veya adil anlamdaki yönetimi vurgulayan hukuk devleti ise, ikinci anlamdaki hukukla ilişkilidir¹¹. Hukuka ilişkin farklı tanımları, hukuki pozitivizm ve tabii hukukla ilgili olarak da belirtmek mümkündür. Bilindiği gibi, hukuki pozitivizm hukuk tanımında adalet kriterine yer vermezken, tabii hukuk, neredeyse, adalet düşüncesiyle özdeşleşmektedir¹². Bu çerçevede, hukuki pozitivistler ile tabii hukukçular arasında hukuk devletinin anlamına ilişkin tartışmanın da bulunduğu belirtilebilir. Bunun dışında, hukuk devletinin farklı anlamlarına ilişkin benzer bir ayrımı, *Ronald Dworkin*'in görüşlerinde de bulmak mümkündür.

Dworkin'e göre, hukuk devletine ilişkin iki farklı görüş bulunmaktadır. *Dworkin*'in belirttiği birinci görüşü, hukuk devletiyle ilgili literatürümüzde yer alan ve gerçek anlamdaki hukuk devletinden farkını belirtmek için kullanılan, kanun devleti olarak adlandırmak mümkündür¹³. Zira bu görüşte, hukuk devleti demek, kanunda belirtilen kurallara göre yönetilme demektir. Başka bir ifadeyle, hukuk devleti, kurallar neyi gerektiriyorsa, o kurallara göre yapılan yönetim demektir. Bu tür bir hukuk devleti görüşü, kuralların içeriğiyle ilgilenmemektedir; sadece kanunda yer alan kuralların, bunların içeriği ne olursa olsun, uyulması gerektiğini belirtmektedir. Bu görüş taraftarları, kuralların içeriğinin maddi adaletle ilgili olduğunu, maddi adaletin bağımsız bir ideal olup hukuk devletiyle ilişkili olmadığını savunmaktadırlar¹⁴. *Dworkin*, hukuk devletiyle ilgili ikinci görüşü ise haklar anlayışına dayandırmaktadır. Bu anlayışta, vatandaşlar, ahlaki ve siyasi haklara sahiptir. Hukuk devleti de, "bireysel haklara uygun olan kurallar çerçevesinde yönetim" anlamına gelmektedir¹⁵.

Hukuk devletine ilişkin farklı görüşleri, *Dworkin*'in belirttiği gibi, farklı şekillerde adlandırmak mümkündür. Ancak konumuz çerçevesinde, hukuk devletinin, adalet kriterine yer veren tanımı ile bu kriteri yer vermeyen tanımı olmak üzere başlıca iki tanımının bulunduğunu belirtmenin daha uygun olacağı belirtilebilir. Zira, hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımının da farklı versiyonları bulunmaktadır.

¹¹ George P. Fletcher, *Basic Concepts of Legal Thought*, Oxford University Press, New York, s.12.

¹² Hukuki pozitivizm ve hukuk devletiyle ilgili bkz. Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Devleti", *Hukuk Devleti*, Ed.Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul 1998, s.22-25.

¹³ Hukuk devletinin anlamıyla ilgili ayrıntılı açıklama için bkz. Mithat Sancar, *Devlet Aklı Kısacasında Hukuk Devleti*, İletişim Yayını, İstanbul 2000.

¹⁴ Ronald Dworkin, *A Matter of Principle*, Harvard University Press, Cambridge, 1985, s.11.

¹⁵ Dworkin, a.g.e., s.11-12.

Şekli adaletin hukuk devletine dönüşmesi ise hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımında söz konusudur. Öte yandan, hukuk devletinin adalet kriterine yer veren tanımı da şekli adaletle ilişkilidir. Ancak bu tür tanım, şekli adaletten daha fazlasını gerektirmektedir. Bu nedenle de, hukuk devletinin adalet kriterine yer veren tanımının, şekli adaletle aynı anlama gelmesi düşünülemez. Diğer bir ifadeyle, hukuk devletinin adalet kriterine yer veren tanımını, daha çok, maddi adaletle birarada düşünmek gerekmektedir.

Şekli adaletten hareket edilerek hukuk devletine yaklaşıldığında, bu tür bir adaletin gerekliliği olarak hukuk devletini temellendirmek mümkündür. Bu tür bir temellendirme çerçevesinde, hukukun, her şeyden önce, herkesin bilebileceği şekilde kamusal ve aleni olması gerekmektedir. Böylece insanlar, hukukun farkında olup, ona göre yaşamlarını planlayabileceklerdir; bir uyumsuzluk ortaya çıktığında, tarafsız yargıçlar önünde ve aleni duruşmada kendi görüşlerini ileri sürebilecekler ve yargıçlar da kendilerine sunulan delilleri değerlendirip kararlarını kamusal nedenlere dayandıracaklardır. Bu tür bir hukuk devleti anlayışı, öngörülebilirliği sağlayarak, bireylerin, keyfi devlet müdahalesi olmaksızın yaşamlarını düzenlemelerini mümkün kılmayı amaçlamaktadır¹⁶.

Hukuk devleti, genellikle bir ilkeler bütünü olarak anlaşılmaktadır. Bu anlamda, şekli adaletle ilişkili hukuk devletinin de bir ilkeler bütünü olarak ortaya çıkması doğaldır. Bu ilkeler, yukarıda belirtilen, kuralı uygulama, benzer durumda benzer şekilde davranma ve tarafsızlıkla ilgilidir. Ayrıca, kanunilik ilkesi de hukuk devletiyle ilgilidir. Zira, kamusal kurallarla insan davranışı düzenlenecekse, bu ilkenin gereklerine uygun şekilde kurallar düzenlenmelidir. Diğer bir ifadeyle, kuralların bilinebilir olması, anlamlarının açık olması, genel olması ve belirli insanlara zarar verecek şekilde olmaması kamusal kurallarla yönetim düşüncesiyle yakından ilgilidir¹⁷. Belirtilen nokta, aynı zamanda, hukukun öngörülebilirliği sağlayacak şekilde düzenlenmesiyle de yakından ilgilidir. Bunun dışında, doğal adalet ilkelerinin de şekli adaletle dayanan hukuk devletinin ilkeleri arasında yer aldığı belirtilebilir; çünkü, doğal adalet ilkeleri, yargısal süreçle ilgili olup, hukuk düzeninin tarafsız ve düzenli olarak sürdürülmesini sağlayan ilkelerdir. Örneğin, bu ilkeler arasında mahkemelerin tarafsız ve bağımsız olması, hiçkimsenin kendi davasında yargıç olmaması, duruşmaların adil ve aleni olması gibi ilkeler yer almaktadır¹⁸.

Yukarıda da belirtildiği gibi, şekli adaletle dayanan hukuk devleti anlayışının ilkelerinin sayısına, kabul edilen amaca göre, başkalarını da

¹⁶ Raz, 2001, s.371.

¹⁷ Rawls, a.g.e., s.238.

¹⁸ Rawls, a.g.e., s.239.

eklemek mümkündür. Buradaki amacımız, bu ilkelerin tam listesini vermek olmadığından birkaç örnek vermekle yetiniyoruz.

Böylece, hukuk devletinin hem adalete yer veren tanımının, hem de adaletle ilgili olmayan tanımının şekli adaletle ilgili olduğu belirtilebilir. Öte yandan maddi adalete gelindiğinde, farklı bir durumla karşılaşmaktadır.

Maddi adalet-hukuk devleti ilişkisini belirleyebilmek için de, şekli adalette olduğu gibi, hukuk devletinin farklı anlamlarından hareket etmek gerekmektedir. İlk olarak, hukuk devletinin adalet kriterine yer veren tanımından hareket edildiğinde, hukuk devleti ile maddi adalet arasında doğrudan doğruya bir ilişki olduğu belirtilebilir. Bu tür bir ilişkinin de, yukarıda belirtilen *Dworkin*'in görüşleri çerçevesinde, hukuk devletinin adalet kriterine yer veren tanımının, yani haklara dayalı hukuk devletinin, hukuk kurallarının bireysel hakları koruyacak ve onları ihlal etmeyecek şekilde olmasını gerektirdiği ileri sürülebilir¹⁹. Bu şekilde anlaşılan hukuk devletinin gerektirdiği ilkeler arasında, doğal olarak, hakların korunması ve ihlal edilmemesiyle ilgili ilkelerin yer alması kaçınılmazdır.

Böylece, maddi adalet ile hukuk devletinin adalet kriterine yer veren tanımı arasında kolaylıkla bir ilişki kurulabileceği belirtilebilir. Öte yandan, maddi adalet ile hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımı arasında ilişki kurulup kurulamayacağına ilişkin daha problemliler bir durumla karşılaşılacağı belirtilebilir. Bununla ilgili olarak, *Joseph Raz*'ın bir hukuk sisteminin adil olup olmamasıyla, hukuk devletine uygun olup olmamasının birbirinden farklı sorunlar olduğunu belirten düşüncesinden hareket etmek uygun görünmektedir. *Raz*'a göre, hukuk devleti ne adaletle, ne demokrasiyle, ne de insan hakları veya insanın onur sahibi bir varlık olmasıyla karıştırılmamalıdır. Örneğin, adaletsiz kurallara yer veren, insan haklarını yadsıyan bir hukuk sistemi de, hukuk devletine uygun olabilir²⁰. *Raz*'ın bu görüşleri çerçevesinde, maddi anlamda adalet ile hukuk devletinin birbiriyle ilişkisiz olduğu sonucuna varılabilir.

Raz, hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımından hareket etmektedir. Hukuki pozitivist olan *Raz*, hukuk devletini hukuki bir kavram olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla, *Raz*'ın bu anlamda ulaştığı sonucu makul karşılamak gerekmektedir. Bu durumda da, hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımının, maddi adaletle doğrudan doğruya ilişkilendirilemeyeceği sonucuna varılabilir. Ancak, bu noktanın üzerinde daha fazla ayrıntılı durmak gerekmektedir.

İlk olarak burada belirtmek istenen nokta, maddi anlamda adalet ile hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımının birbiriyle tamamen ilişkisiz olduğu değildir. Esasen, bunlar arasında, asgari de olsa bir ilişki

¹⁹ Dworkin, a.g.c., s.12.

²⁰ Joseph Raz, *The Authority of Law*, Oxford University Press, Oxford, 2002, s.211.

kurma olanağı mevcuttur. Şöyle ki, maddi anlamda adaletin veya adil bir hukuk sisteminin en iyi hukuk devletinde gerçekleşebileceği belirtilebilir. Bu tür bir düşünceyi, *Hayek*'in hukuk devleti ve özgürlüklerle ilgili olarak belirttiklerinden hareket eden, *Rawls* ve *Raz*'ın görüşlerinde bulmak mümkündür.

Rawls'a göre, hukuk devleti ile özgürlük birbiriyle yakından ilişkilidir. Zira, tarafsız ve düzenli kurallar yönetimini güvence altına alan hukuk devletinin gerekleriyle, bir hukuk düzeninin daha fazla adalete uygun yönetilmesi sağlanmaktadır. Böyle bir hukuk devleti de, özgürlüğü daha fazla güvence altına almaktadır²¹. Böylece, *Rawls*'a göre, maddi anlamda adaleti gerçekleştirmenin en önemli yollarından biri olarak hukuk devletini belirtmek mümkündür.

Öte yandan *Raz* da, belirli bir anlamdaki özgürlük ile hukuk devleti arasında ilişki olduğunu belirtmektedir. *Raz*, daha çok, kişisel özgürlükten hareket etmekte ve hukuk devletinin, kişilerin kendi yaşamlarını planlayıp karar almalarıyla ilgili, istikrarlı ve güvenli bir ortam sağladığını belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle, *Raz*, hukuk devletinin, hukuki güvenlik ve öngörülebilirliği sağlamasıyla kişisel özgürlüğü koruyacağını belirtmektedir. Ancak *Raz*, siyasal özgürlüğü, insan haklarını ayrı tutmakta ve hukuk devletinin, devletin müdahalesinden bağımsız alanlar yaratamayacağını veya bunu gerektirmediğini, ileri sürmektedir²². Dolayısıyla, *Raz*'a göre, bir hukuk devletinde ağır insan hakları ihlalleri de olabilir.

Bunun dışında, *Raz*, hukuk devletinin hukuk insan onuruna saygı gösterecekse de zorunlu olduğunu belirtmektedir. *Raz*'a göre insan onuruna saygı göstermek demek, kişilere kendi geleceklerini planlayabilen varlıklar olarak muamele etmek demektir. Böylece, insan onuruna saygı göstermek demek, kişilerin özerkliklerine, kendi geleceklerini kontrol etme haklarına saygı göstermek anlamına gelmektedir. Öte yandan, yine *Raz*'a göre, hukuk birçok şekilde insan haklarını ihlal edebilir: Hukuk devleti, bu tür ihlallerin olmamasını hiçbir şekilde garanti edemez²³.

Yukarıda da belirtildiği gibi, *Raz*, hukuk devletinin adalet kriterine yer vermeyen tanımından hareket etmektedir. *Raz*, hukuk devletinin kelime anlamından hareket etmekte ve geniş anlamda hukuk devletinin insanların hukuka uymaları ve hukuk tarafından yönetilmeleri gerektiğiyle ilgili olduğunu belirtmektedir. *Raz*'a göre, siyaset ve hukuk teorisi alanında ise hukuk devleti daha dar anlamda, yani devletin hukuka tabi olup hukukla yönetilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda hukuk devleti, “insanlar tarafından değil, hukuk tarafından yönetim” sloganıyla

²¹ Rawls, a.g.e., s.236.

²² Raz, a.g.e., s.220.

²³ Raz, a.g.e., s.220-221.

açıklanmaktadır²⁴. *Raz*, genel, açık ve istikrarlı kurallar bütünü olarak hukuk düşüncesinden hareket etmekte ve kelime anlamında hukuk devletinin iki görünümü bulunduğunu belirtmektedir: 1. İnsanların hukukla yönetilmeleri ve hukuka itaat etmeleri; 2. hukukun insanlara yön verecek nitelikte olması. *Raz*, hukuk devletinin ikinci görünümüyle, yani hukukun itaat edilecek yeterliliğe sahip olmasıyla ilgilenmektedir²⁵.

Raz, kendi hukuk devleti anlayışının şekli bir anlayış olduğunu, hukuk kurallarının nasıl yapılacağıyla ilgili veya temel haklar, eşitlik ve adalet hakkında herhangi bir şey içermediğini belirtmektedir. *Raz*, kendi hukuk devleti anlayışının birçok ilkeyi içerdiğini belirtmektedir. Bu ilkelerden bir kısmı, hukukun, insan davranışlarına yön verebilecek nitelikte olmasıyla ilgilidir. Örneğin, hukuk kurallarının anlamlarının açık ve anlaşılır olması, bu kuralların kamusal, istikrarlı ve genel olması gibi. Öte yandan, *Raz*'a göre, hukuk devletinin ikinci grup ilkeleri, hukuk devleti idealine uymayı sağlayan ve bu idealdan ayrılmaya yol açabilecek şeylerin etkilerini azaltan standartlardır. Bu tür ilkeler arasında ise yargı bağımsızlığı, doğal adalet ilkeleri, yargıya başvurunun ve sonuç almanın kolay olması gibi standartlar yer almaktadır²⁶. *Raz*'a göre hukuk devletinin ihlal edilmesi demek, bir anlamda, hukuki beklentilerin ve kesinliğin olmaması demektir²⁷.

Raz'ın hukuk devleti anlayışı, şekli adalete dayanan hukuk devletiyle benzerlik taşımakta veya en azından ona aykırı düşmemektedir. Öte yandan, günümüzde eleştirel hukuk düşünürleri tarafından, şekli adalete dayalı hukuk devleti yetersiz bulunmaktadır. *Raz*'ın da bu yetersizliklerin farkında olup, en azından, kendi hukuk devleti anlayışında bunlara yer vermek istemediği görülmektedir²⁸.

Raz'ın hukuk devletinin kelime anlamından hareket etmesi, bir hukuk düzeninin, adil olup olmadığıyla hukuk devletine uygun olup olmadığı problemlerinin birbirinden farklı olarak değerlendirmesi sonucuna yol açmaktadır. Bu noktada, *Raz*'ın hareket ettiği hukuk devleti tanımının, insan

²⁴ *Raz*, a.g.e., s.212.

²⁵ *Raz*, a.g.e., s.213.

²⁶ *Raz*, a.g.e., s.216-218.

²⁷ *Raz*, a.g.e., s.222.

²⁸ Şekli adalete dayanan hukuk devleti anlayışında, hukuki öngörülebilirliğin sağlanması ve keyfi devlet müdahalesinin önlenmesi düşünceleri ön plana çıkmaktadır. Bu tür anlayış, bürokratik olduğu ve soyut kurallara ve prosedürlere dayandığı için eleştirilmektedir. Zira, bu tür anlayış sonucu, hukuki öngörülebilirlikten söz etmek mümkün değildir. Her şeyden önce, hukuk uzmanlığının gelişmesi ve ayrı bir hukuk kültürünün oluşmasıyla, hukuki sorunlar, teknik terimlerle ifade edilmektedir. Böylece, sıradan insanların, kuralları anlayıp onlara göre davranışlarını düzenlemeleri ve yine bu kurallara göre başkalarıyla ilişkiye girmeleri zorlaşmıştır. Ayrıca, soyut ve karışık kuralların hukuk uzmanlığı sonucuna yol açmasından dolayı adaletin pahalılaşması da, sıradan vatandaşın hukuktan yararlanmasını zorlaştırmaktadır. Bu konuda bkz. *Raz*, 2001, s.371 vd.

haklarının ihlal edilmeyeceğini garanti etmemesi de doğaldır; çünkü, bu hakların korunmasıyla ilgili herhangi bir gereklilik içermemektedir. Öte yandan, *Raz*'ın görüşleri çerçevesinde, maddi adalet ve hukuk devleti arasında herhangi bir ilişki, veya en azından doğrudan bir ilişki yok gibi görünse de, bir anlamda, *Raz*'ın hukuk devleti anlayışının da maddi anlamda adalete aykırı düşmeyeceği belirtilebilir. Esasen, *Raz*'ın kendisi de bu tür bir düşünceyi kabul etmektedir.

Her ne kadar *Raz*, kendi hukuk devleti anlayışının, otoriter rejimleri veya insan hakları ihlallerini önlemeyeceğini belirtse de, bu tür bir düşünceyi öne sürmesindeki temel neden, hukuk devletinin bu tür ihlallerle ilgili garantörlük görevinin bulunmadığıdır. Bunun dışında *Raz*, en azından kendi hukuk devleti anlayışının, keyfi devlet yönetimiyle bağdaşmayan yönlerinin bulunduğu inancındadır.

Raz'a göre, kendi hukuk devleti anlayışının gereklerinden biri, hukukun istikrarlı olmasıdır. Dolayısıyla, yöneticilerin sık sık kuralları değiştirmemeleri gerekmektedir. *Raz*'ın hukuk devletinin keyfi iktidarla bağdaşmayan diğer yanı ise, yasama organına getirdiği sınırlamalarla ilgilidir. *Raz*'a göre, yasama organının çıkardığı kurallar, herkes tarafından anlaşılacak şekilde olmalıdır. Bunun dışında *Raz*, hukuk devletinin yargı fonksiyonuyla ilgili gerektirdiklerinin de, keyfi devlet yönetimiyle bağdaşmayacağını belirtmektedir; örneğin mahkemelerin hukuka bağlı kalması, doğal adalet ilkelerine uygunluk, hakimlerin tarafsızlığı gibi²⁹.

Ayrıca, *Raz*, insan hakları ihlallerinin de kendi hukuk devleti anlayışıyla bağdaşmayacağı inancındadır. *Raz*, son yazdıklarında, kendi yaşadığı ülkenin özelliklerine bakarak hukuk devletinin gereklerini belirlemeye çalışmaktadır. *Raz*, kendi devletinin demokratik bir devlet olduğunu belirtmekte ve bu devlet açısından, hukuk devletinin siyasi ve ahlaki önemini tartışmaya çalışmaktadır. Bu noktada *Raz*, hukuk devletiyle ilgili temel sivil hakların korunması konusunda herhangi bir şey belirtmemesinin nedenini, bu haklar ihlal edildiğinde bile hukuk devletinin olacağına inanmasından kaynaklanmadığını belirtmektedir. Esasen *Raz*, demokratik toplumların temel özelliğinin, sivil ve siyasi hakların korunması olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, *Raz*, kendi demokratik toplumu için hukuk devletini belirlerken, bu hakların korunduğunu önceden varsaymaktadır. Son olarak *Raz*, hukuk devletinin şekli veya bürokratik adaleti bireylere sağladığı için, adil hukuki süreçle ilgili birçok sivil haklara uygunluk gösterdiğini ve ayrıca hukuk devletinin, hukuk kültürüne dayanmasından dolayı, bu kültürün bir parçasını oluşturan haklara saygı göstermesi gerektiğini belirtmektedir³⁰.

Raz'ın düşünceleri çerçevesinde, hukuk devletinin, kelime anlamından hareket edilmesi durumunda dahi, maddi adaleti önceden gerektirdiği

²⁹ *Raz*, a.g.e., s.219.

³⁰ *Raz*, 2001, s.376.

belirtilebilir. Özellikle, şekli adaletin gerçekleşmesi için, asgari anlamda olsa da sivil hakların korunması gerekliliği, maddi ve şekli adaletin birlikte değerlendirilmesi zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, *Raz*'ın görüşleri çerçevesinde de, şekli adalet ile maddi adalet arasında ilişki kurmak mümkün olduğu gibi, hukuk devletinin gereklerinin de (ister adalet kriterine yer veren anlamdaki hukuk devleti, isterse bu kriteri yer vermeyen anlamdaki hukuk devleti olsun), her iki adaletle ilgili olduğunu görmek mümkündür.